Дмитро ГРИНЧИШИН

СТУПЕНЮВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

До специфічних прислівникових суфіксальних форм належить вищий, або перший, і найвищий, або другий ступені порівняння, які з граматичного погляду виступають як цілком самостійні. Характерною їх ознакою є незмінність суфіксів. Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння часто бувають омонімічними до ступенів порівняння якісних прикметників у формі середнього роду. Розрізнити такі омонімічні форми можна тільки в контексті. Ступені порівняння прислівників завжди відносяться до дієслова, а ступені порівняння прикметників – до іменника. Пор.: "Ніхто краще за неї не гаптував у п'яльцях" (Панас Мирний) і "Бувають темні дні розлуки: Нічого серце не бажа, А тільки прагне швидше муки, На краще щастя не зважа" (П. Грабовський).

Щодо походження прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння, то тут існують різні погляди. Так, співавтор підручника "Історична граматика української мови" О. Волох вважає, що вихідними для прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння є не прикметники у відповідній формі (тобто прикметники середнього роду), а прислівники звичайного, нульового ступеня. На його думку, форми прислівників *тепліше-найтепліше, важче-найважче* є похідними від *тепло*, *важко*, а не від прикметників середнього роду *тепліше-найтепліше*, *важче-найважче* [3: 240].

На думку співавтора колективної праці "Історія української мови. Морфологія" В. Німчука, прислівникові форми вищого і найвищого ступенів порівняння на **-е** – це переважно застиглі форми називного-знахідного відмінків вищого ступеня нечленних прикметників середнього роду [4: 352]. Так само формами називного-знахідного відмінків вищого ступеня членних прикметників середнього роду є прикметники на **-е**, що виникли із суфікса -**ѣе**, який зазнав відповідних фонетичних змін: зміна **ѣ** в **е**, стягнення двох **е** в одне **е**.

На жаль, у праці нічого не сказано про прислівники вищого ступеня з суфіксами -**ѣй**, **-ей**, **-ий**, **-и**, **-о**, а також про способи творення прислівників найвищого ступеня порівняння.

Ступенювання прислівників не було предметом спеціального дослідження на матеріалі давніх писемних пам'яток. Окремі фрагменти маємо лише в посібнику "Історична граматика української мови" та монографії С. Бевзенка "Історична

морфологія української мови" [1: 386]. Дещо ширше розглядається ступенювання прислівників у колективній монографії "Історія української мови. Морфологія" [4: 351-352, 358, 376-378]. Тут вказується на походження деяких прислівникових форм у писемних пам'ятках Київської Русі та староукраїнської мови, з'ясовуються форми прислівників вищого ступеня з суфіксами **-е**, **-ѣе**, а також з відпадінням кінцевого **-е** у суфіксі **-ше**, щоправда, на невеликому фактичному матеріалі. Крім того, не всі структурні типи ступенів порівняння прислівників знайшли висвітлення. Зате ґрунтовно розглянуто ступенювання прикметників у діалектах української мови. Тут варто назвати працю В. Німчука "Ступенювання прислівників у верхньонадборжанських говірках" [5: 17-29].

Завдання даної статті – виявити якнайповніше різні форми ступенювання прислівників в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст., розглянути способи їх творення та продуктивність, вказати на шляхи їх появи, а також простежити їх історичну долю.

Матеріалом для дослідження послужила багатотисячна картотека для "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.", що зберігається в Інституті українознавства НАН України уЛьвові.

Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння засвідчені вже у найдавніших східнослов'янських пам'ятках. Так, у "Словаре древнерусского языка XI–XIV вв." подано такі прислівники вищого ступеня, як *боле* [I: 286], *больше* [I: 286], *выше* [II: 259], *вѣрьнѣе* [II: 303], *давьнѣи* [II: 421], *далече* [II: 243], *луче* [IV: 436], *лѣпше* / *лепши* [IV: 459], *милѣе* [II: 534] та ін.

Фіксуються прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння і в українських пам'ятках XIV–XV ст. У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." таких прислівників засвідчено 24, з них 14 – вищого ступеня (*ближе, боле / болѣ / болей / болѣй, болше / булше / болшей / болшь / большы, выше / вышей / вышьше /выш, вѣрнѣи / вернѣи, горшей, готовѣи, далей / далѣи / дале / далиє / далѧ, лѣпѣй / лѣпеи / лепеи / лѣпѣи, менши, мнѣ, труднеи, шыреи*) та 10 – найвищого (*майборзо, маипожиточнѣи, маиполипшей, наиближе, наиболше / наиболши, наивыше, наилипше, наипервеє / наипервей, налепей / налѣпей / налѣпѣи / наилѣпѣи, намнє*). Така незначна кількість прислівників вищого і найвищого ступенів пояснюється одножанровістю писемних пам'яток, адже всі вони належать до офіційно-ділового стилю. Набагато більше прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння відбито в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст., що зумовлено і їх багатством, і різножанровістю (адже до канону джерел включено понад 3500 одиниць різних стилів – офіційно-ділового, розмовно-публіцистичного, полемічного, художнього, наукового і конфесійного).

Нам вдалося виявити в пам'ятках української мови досліджуваного періоду 183 прислівники, з них – вищого ступеня більше 105, найвищого – 78.

Серед прислівників вищого ступеня можна виділити кілька структурних типів: 1) Прислівники з суфіксом **-ѣй**, що за походженням являють собою застиглі форми називного-знахідного відмінків вищого ступеня нечленних прикметників чол. роду. Таких прислівників з префіксом **-ѣй** в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. засвідчено 34. Це такі: *барзѣй* "більше" (стп. barziej) [СлУМ: 2: 27], *быстрѣй* "швидше, бистріше" [3: 114], *важнѣй* "важливіше" [3: 166], *вдячнѣй* "з більшою вдячністю" [3: 197], *веселѣй* "веселіше" [3: 246], *власнѣй* "радше" [4: 99], *вынеслѣй* "(у суспільній ієрархії) вище" (стп. wynieślej), *гойнѣй* "щедріше, багатше" [6: 247], *густѣй* "частіше" [7: 122], *гвалтовнѣй* "нагальніше, пильніше" (стп. gwałtowniej) [7: 130], *достатнѣй* "повніше, докладніше" (стп. dostatniej) [8: 135], *зацнѣй* "чесніше, благородніше" (стп. zacniej) [1627: ЛБ: 95], *значнѣй* "ясніше, більше" [поч. XVII Проп.р. 229], *латвѣй* "легше, скоріше" (стп. łatwiej) [1609 АСД X: 231; поч. XVII Проп.р. 148], *лацнѣй* "легше" (стп. łacniej) [1607 ЛѢк. 182 зв.], *лѣпѣй / лепѣй* "краще" (стп. lepiej) [1598-1599 Апокр. 106 зв.], *милѣй* "миліше" [1620 Лям.К. 12], *моцнѣй* "міцніше, сильніше" (стп. mocniej) [к. XVI Розм. 44 зв.], *окрутнѣй* "жорстокіше, лютіше" (стп. okrutniej) [1631 Волк. 17 зв.], *пилнѣй* "пильніше, уважніше" [поч. XVII Проп.р. 152 зв.], *прикрѣй* "прикріше" [1605 Мел.Л. 30], *прилѣжнѣй* "старанніше, ретельніше" [160 Лям.К. 12], *пристойнѣй* "пристойніше" [там само], *пръвѣй* "раніше" (цсл. пръвѣи) [1556-1561 ПЄ 191], *роднѣй* "радше" [1621 Коп. Пал. 1023], *ранѣй* "раніше" [1587 ЛСБ 87, 6], *рыхлѣй* "скоріше" (стп. rychlej) [поч. XVII Проп. р. 241 зв.], *слушнѣй* "уважніше, правильніше" [1646 Мог. Тр. 934], *снаднѣй* "легше" (стп. snadniej) [1603 Пит. 81], *старѣй* "давніше" [1586 ЛСБ 68], *труднѣй* "трудніше, важче" [1587 См. Кл. 17], *тѣснѣй* "тісніше" [1637 УЄ Кал. 69], *частѣй* "частіше" [1605-1606 Перест. 27], *яснѣй* "ясніше" [1621 Коп. Пал. 375].

Вживався суфікс **-ѣй** і у прислівниках найвищого ступеня порівняння, утвореного за допомогою префікса **най-** та його фонетичного варіанта **на-**. Наприклад, *найбарзѣй, найвласнѣй, найвдячнѣй, найгорѣй, найзначнѣй, найлѣпѣй, найпожиточнѣй, найчастѣй* та ін.*; набарзѣй, набольшѣй, наболѣй, навыборнѣй, навыразнѣй, налѣпѣй* та ін.

Наявний суфікс **-ѣй** також у прислівниках найвищого ступеня порівняння, ускладненого частками-префіксами **што-**, **яко-**, **якъ-**.

Наприклад, *штонарыхлѣй; яконайлепѣй, яконаймоцней, яконайяснѣй* та ін.; *якъналатвѣй, якънайпилнѣй, якънайчастѣй* та ін.

У сучасній українській мові суфікс **-ѣй** по суті не зберігся. Виняток становлять прислівники *мерщій* [СУМ: IV: 682], *хутчій* [УРС: VI: 368] та діалектні *боржій* [СУМ: I: 217], *далій* [Гр.: I: 357], зазнавши при цьому певних фонетичих змін: [ѣ] в [і] та редукції ненаголошеного [и] в нескладове [і] (графічно **й**). Відповідником давнього суфікса **-ѣй** в сучасній українській літературній мові є суфікс **-іше**. Наприклад, *миліше* < *милѣй, пильніше* < *пильнѣй, прикріше* < *прикрѣй, частіше* < *частѣй* та ін. Зате широко вживаються прислівники вищого ступеня з суфіксом **-ej(-iej)** у польській мові. Наприклад, *barziej, zacniej, dostatniej, łatwej* та ін. Принагідно зауважимо, що чимало прислівників вищого ступеня на **-ѣй** проникли в українську мову з польської, про що свідчать вищенаведені приклади.

2. Прислівники з суфіксом **-ей**. Вони засвідчені у пам'ятках досить численно (30 слів). Це *ближей* "ближче, скоріше, раніше" [СлУМ: 2: 113], *близшей* "скоріше, раніше" [2: 114], *болей* "більше; швидше" [3: 16], *венцей* "більше" (стп. więcej" [3: 227], *выжей* "вище" (стп. wyżej) [5: 160], *вѣрней* "точніше, правильніше" [6: 153], *горей* "гірше, більше" [7: 43], *горшей* "більше" [7: 41], *горѧчей / горачей* "палкіше, сильніше" [7: 47], *ґрунтовней / грунтовней* "твердіше, міцніше" (стп. gruntowniej) [7: 144], *длужей* "довше" (стп. dłużej) [8: 34], *дорожей* "дорожче" [8: 144], *досконалей* "досконаліше, краще" (стп. doskonalej) [8: 153-154], *достаточней* "достатніше, повніше, докладніше" (стп. dostatoczniej) [8: 166], *латвей* "легше, скоріше" (стп. łatwiej) [1546 AS ШV: 456], *легшей* "легше" [1607 ЛѢк. 65], *лепей / лѣпей* "краще, ліпше" (стп. lepiej) [бл. 1626 Кир. Н. 14], *меншей* "менше" [1566 ВЛС 107 зв.], *моцней* "міцніше, сильніше" (стп. mocniej) [1545 AS IV: 430], *певней* "певніше" [1600 АрхЮЗР 7/I: 262], *пилней* "пильніше, уважніше" [1539 AS IV: 262], *поважней* "поважніше" [1594 АрхЮЗР 1/I: 428], *рыхлей* "скоріше" (стп. rychlej) [к. XVI Розм. 67], *снадней* "легше" (стп. snadniej) [1599 Ант. 871], *стислей* "коротше" [п. 1616 Прич. отех. 7], *трудней* "трудніше, важче" [1570 АрхЮЗР 8/VI: 293], *учтивей* "чесніше, сумлінніше" (стп. uczciwej) [1587 См.Кл. 17], *частей* "частіше" [1599 Ант. 605], *ширей* "ширше, докладніше" [1621 Коп.Пал. 470].

Наявний суфікс **-ей** і в прислівниках найвищого ступеня порівняння, утвореного за допомогою префікса **най-** та його фонетично зміненого варіанта **на-**, а також ускладненого частками-префіксами **што-**, **яко-**, **якъ-**. Назвемо деякі з них: *найборзей, найближей, найболшей, найвышшей, найлепей, найтаней* та ін.; *наборзей, наближей, наболей, нагоршей, напилней* та ін.; *штонапилней, штонаскромней; штонайболшей; яконаболшей, яконалепей, яконапрудшей / яконайпрудшей* і под.; *якънаболшей, якънапрудшей, якънайтаней* та ін.

Варто зауважити, що багато прислівників вищого ступеня порівняння мали паралельні форми з суфіксами **-ѣй** та **-ей**, причому навіть в одній і тій же пам'ятці. Наприклад, *барзей* і *барзѣй*, *безпечней* і *безпечнѣй*, *выразней* і *выразнѣй*, *рыхлей* і *рыхлѣй*, *трудней* і *труднѣй*, *частей* і *частѣй* та ін.

Суфікс **-ей** у прислівниках вищого ступеня у сучасній українській мові не зберігся, його замінили суфікси **-іше**, **-ше**, **-че**. Пор.: *пильніше* < *пилней, частіше* < *частей, менше* < *меншей, ширше* < *ширей, ближче* < *ближей, дорожче* < *дорожей* та ін.

3. Прислівники з суфіксом **-ий** (**-їй**). Їх засвідчено шість. Це *болій* "більше; швидше" [3: 16], *болший / болшій* "більше, скоріше" [3: 19-21], *горій* "гірше" [7: 43], *далий* "довше" [7: 163-165], *латвий* "легше" [1598 ЛСБ 322, 1], *лепий* "ліпше" [1583 АЖМУ 59; к. XVI Розм. 18]. Один раз вжито суфікс **-ий** у прислівнику найвищого ступеня порівняння *найрыхлий* "найшвидше" [1614 ЛСБ 450: 1]. Слова з суфіксом **-ий** фіксуються вже у писемних пам'ятках Київської Русі, але як прикметники вищого ступеня порівняння чол. роду, пор. *болии* [СДРЯ I: 284-287], *милѣи* [СДРЯ IV: 534]; *младѣи* [там само: 551-552], *мокрѣи* [там само: 557] та ін. У пам'ятках української мови досліджуваного періоду вони виступають вже як прислівники вищого ступеня. Напр.: яко сє почало нє домишлꙗючисѧ ничє(г) и(н)шє(г) яко би за тими латвии и скорѣишєє сє то змѳровало [1598 ЛСБ 322: 1]; ѡнъ лєпи(и) имєны знаєтъ и вѣдаєтъ [1583 АЖМУ 59].

4. Прислівники з суфіксом **-ѣє**, **-єє**. Їх небагато, всього сім. Це *боржѣє* "швидше, скоріше, діал. *боржій*" [3: 30], *грубѣє* "простіше, примітивніше" [7: 41], *далѣє* "пізніше" [7: 163], *достатнѣє* "повніше, докладніше" [8: 165], *нечестивѣє* "недостойніше" [1588 Сур. 11]; *горшеє* "більше" [7: 41], *лѣпшеє* "краще, ліпше" [XVI Травн. 180]. Суфікси **-ѣє**, **-єє** мають також прислівники найвищого ступеня порівняння. Наприклад, *наболѣє* і *найболѣє*, *найпꙗкнѣйшеє*. За своїм походженням прислівники з суфіксами **-ѣє**, **-єє** – це застиглі форми наз.-знах. відмінків вищого ступення нечленних прикметників середнього роду. У сучасній українській мові такі форми прислівників не збереглися, замість них вживаються форми з суфіксом **-ше** (*ліпше, найбільше, найгарніше* та ін.). Прислівники з суфіксом **-єє** у формі **-ее** на сьогодні вживаються у російській мові. Пор.: *более, быстрее, скорее* та ін.

5. Прислівники з суфіксами **-ше**, **-ши**, **-шо**, **-че**. Найчисленнішими є прислівники з суфіксом **-ше**. У пам'ятках їх засвідчено 8. Це *ближше / близше* "ближче" [2: 114], *бол(ь)ше / булше* "більше, швидше" [3: 19-21], *горше / гурше* "гірше; більше" [7: 42], *грубше* "примітивніше" [7: 100], *лутше / лучше* "краще" [1556-1561 ПЄ 426; 1627 ЛБ 139], *лѣпше / лепше* "краще, ліпше" [1605-1606 Перест. 48], *менше* "менше" [1587 ЛСБ 87: 3],

правдивше “правдивіше, достовірніше” [1646 Перло 131]. Суфікс **-ше** наявний також у прислівниках найвищого ступеня. Це *найболше, найбурше, найлегше, найлучше, найлѣпше, найпрудше* та ін.; *штонайпрудше, штонаменше; щонайпрудше; яконайпрудше; якънайлѣпше, якънайскрутше; майбулше, майлѣпше, майперше* та ін. Утворювались вони від звичайних прислівників з суфіксом **-о**, зазнаючи деяких фонетико-морфонологічних змін. Пор. *ближче* < *близько, грубше* < *грубо, лѣпше* < *лѣпо, менше* < *мало, правдивше* < *правдиво* та ін. Такі прислівники збереглися у сучасній українській мові і є нормативними.

Суфікс **-че** зафіксований лише у прислівниках *легче* “легше” [к. XVI Розм. 68], *лутче* “краще” [1608-1609 Виш.Зач. 217], а також у прислівнику найвищого ступеня *найлучше*. Прислівники *легче* і *лучче* утворені від *легко* і *добре*. Тлумачний словник української мови їх не реєструє, зате фіксує їх “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка [див. Гр. 2: 351, 383]. Прислівник *лучче* використовується в народній пісні “Їхав козак за Дунай”. Напр.: Лучче було б, лучче було б не ходити, Лучче було б, лучче було б не любити. Лучче було б, лучче було б та й не знать, Як тепер, як тепер забувать.

По одному разу фіксуються в пам’ятках прислівники вищого ступеня з суфіксом **-ши** у слові *больши* “більше” [3: 19-20], що можна розглядати як діалектну рису зі зміною ненаголошеного [**е**] в [**и**], та з суфіксом **-шо** (пор. *горшо* “гірше” [7: 42], що могло виникнути за аналогією до прислівників з суфіксом **-о** типу *гарно, чудово, погано* і т.ін.

6. Прислівники з суфіксом **-ѣйше**. Їх засвідчено 6. Це *безбожнѣйше* “безбожніше” [2: 35], *безчеснѣйше* “безчесніше, підліше” [2: 66], *боржѣйше* “швидше, скоріше” [3: 30], *лацнѣйше* “легше” [1556-1561 ПЄ 84 зв.], *труднѣйше* “трудніше” [1645 УЄ №32: 197], *яснѣйше* “ясніше, чіткіше” [1646 Перло 131]. Один раз суфікс **-ѣйше** вживається у прислівнику найвищого ступеня *преславнѣйше* [1599 Кл.Остр. 220]. Всі ці прислівники фіксуються у пам’ятках конфесійного стилю. Більшість наведених прислівників зберігається у сучасній українській мові – літературній або діалектній – з тією лише різницею, що у літературній мові відбулася асиміляція [**j**] до наступного приголосного [**ш**] з дальшим стягненням подовженого **ш** та зміною [**ѣ**] в [**і**]: **ѣйше** > **ійше** > **ішше** > **іше**. Пор. *ясніше* < *яснѣйше, труднішe* < *труднѣйше*. Форми з суфіксом **-ійш** наявні у діалектах української мови, зокрема у наддністрянських та західноволинських [див. Бевзенко 2: 114].

7. Прислівники з усіченим суфіксом **-шъ** (**-ш**). Їх всього три. Це *болшъ / болш* “більше” [3: 19-21], *горшъ* “гірше, більше” [7: 41], *меншъ / менш* “менше” [1556-1561 ПЄ 141 зв.; 1567 ЦДІАК 28, 1, 2, 65]. Фіксується цей суфікс і у прислівниках найвищого ступеня *найболшъ / наболшъ*

"найбільше" [1603 Пит. 25; 1574 ЖКК II, 278]. Зрідка фіксуються такі форми прислівників уже у пам'ятках української мови XIV–XV ст. Наприклад, *больиъ / болиъ* [СУМ 1: 110], *выш* [там само: 223]. Ці форми з певними фонетичними змінами збереглися і в сучасній українській мові. Пор.: *більш, мени, гірш, найбільш*. На думку С. Бевзенка, кінцеве **е** у суфіксі **-ше** опускається тоді, коли наступне слово починається на голосний, хоча й не обов'язково [Бевзенко 1: 386].

8. Прислівники з суфіксами **-е**, **-ѣ** та **-и**. Їх небагато, всього 7. Це *бліже* "ближче" [2: 113], *боле* "більше" [3: 16], *выже* "вище" [5: 160], *выше* "(на почесному місці) вище" [6: 106], *але / алѣ* "далі" [7: 163-164]; *барзѣ* "більше" [2: 28], *лепи* "краще, ліпше" [1597 АрхЮЗР 1/VI: 157]. На думку В. Німчука, це переважно застиглі форми називного-знахідного відмінків вищого ступеня нечленних прикметників середнього роду [4: 352]. Прислівники вищого ступеня на **-е** фіксуються вже у східнослов'янських пам'ятках раннього періоду. Тут можна назвати хоча б такі, як *боле* [СДРЯ 1: 286], *выше* [там само: 2: 259], *луче* [там само: IV: 436] та ін. Наявні такі форми і в пам'ятках української мови XIV–XV ст. Це *ближе* [ССУМ: I: 99], *боле/ болѣ* (там само, 108), *выше / више* [там само: 223], *але* [там само: 277]. З вищенаведених прислівників у сучасній українській мові вживаються лише *вище* і *далі*.

9. Прислівники, утворені додаванням до вищого ступеня кількісно-означального прислівника *далеко* у значенні "значно, набагато" для підкреслення надмірної інтенсивності ознаки. Таких аналітичних форм прислівників вищого ступеня у пам'ятках досить багато. Наведемо деякі з них: *далеко болше* "значно більше" [1598 Отп.КО 2 зв.], *далеко лѣпше* "значно краще" [1614 Тест. 182], *далеко глубей* "значно глибше" [1598-1599 Апокр. 154], *далеко латвей* "набагато легше" [1603 Пит. 54], *далеко снадньій* "набагато легше" [1619 Гр.Сл. 297] та ін.

10. Прислівники, утворені від інших основ. Це такі, як *больше / болей* (від *багато* або *велико*), *бурше* (від багато), *горшей / горшеє* (від *погано*), *лѣпше / лѣпшей* (від *гарно, добре*), *лучше, лучшей* (від *добре*), *мньій* (від *мало*), *меншей* (від *мало*). Утворення таких суплетивних форм вищого ступеня порівняння властиве і сучасній українській мові. Пор.: *більше, гірше, ліпше, менше* та ін.

Досить численно представлені у писемних пам'ятках української мови досліджуваного періоду прислівники найвищого, або другого ступеня порівняння. Їх нараховується 78. Серед них можна виділити кілька структурних типів:

Прислівники, утворені від вищого ступеня за допомогою префікса **най-**. Таких прислівників виявлено 19, з них з суфіксом **-ей** 12, з суфіксом **-ѣй** 5, з суфіксом **-ше** 2.

Із суфіксом **-ей** виступають такі прислівники: *найбарзей* "найдужче; найчастіше" (стп. najbarziej) [Уж. 1643, 51 зв.; к. XVI Розм. 3 зв.], *найбезъпечъней* "найнебезпечніше" [1649 АрхЮЗР 8/III: 617], *найближей*

“найближче” [Уж. 1643: 51 зв.], *найболей* “найбільше” [бл. 1626 Кир.Н. 25], *найболшей* “найбільше” [1646 Зобр. 66 зв.], *найборзей* “найперше” [1600 ККПС 134], *найвышшей* “найвище” [1637 УЄ Кал. 184], *найдрожей* “найдорожче” (стп. najdrożej) [1566 ТУ 116], *найлѣпшей* “найкраще” [1620 См.Каз. 20], *найпенкней* “найкраще” (стп. najpiękniej) [1618 Вѣзер. 16], *найпилней* “найпильніше” [1645 О тайн. 45], *найтаней* “найдешевше” (стп. najtaniej) [к. XVI Розм. 85].

Із суфіксом **-ѣй** засвідчені такі прислівники: *найбарзѣй* “найдужче, найбільше” [1646 Мог.Тр. 941], *найболѣй* “найбільше” [1508 АрхЮЗР 1/VI: 93], *найвдалѣй* “найвдячніше, найвдаліше” [1614 Тест. 166; 1627 ЛБ 8], *найпервѣй* “найраніше, найперше” [1508 AS III: 56], *найрыхлѣй* “найшвидше, найскоріше” (стп. najrychlej) [XVI УЄ Трост. 530].

Лише з суфіксом **-ше** виступають прислівники найвищого ступеня *найбол(ь)ше* “найбільше, найсильніше” [1556-1561 ПЄ 174; 1598-1599 Апокр. 70] і *найбурше* “найшвидше, найперше” [XVI НЄ 18].

Деякі прислівники могли мати паралельні форми з префіксом **на-**. Наприклад, *найбарзѣй / набарзѣй, найболѣє / наболѣє*.

2. Прислівники, утворені від вищого ступеня за допомогою префікса **на-** та суфіксів **-ей**, **-ѣй**, **-ше**, **-шь**. Таких прислівників виявлено у пам’ятках 14, з них з суфіксом **-ей** 7, з суфіксом **-ѣй** 5, з суфіксом **-ше** 1 і з суфіксом **-шь** 1. Це такі: *набарзей,* “найбільше, найшвидше” (стп. najbarziej) [п. 1616 Прич. отех. 15], *наближей* “найближче” [1578 AS IV: 152], *наборзей* “найперше” [1600 ККПС 134], *нагоршей* “найгірше” [к. XVI Розм. 38 зв.], *налѣпшей* “найкраще” [1646 Жел.Сл. 2], *напекней* “найкраще” (стп. najpiękniej) [Уж. 1643: 51 зв.], *напервей* “найперше, найраніше” [1543 AS IV: 353; 1650 АрхЮЗР 3/IV: 433]; *наболѣй* “найбільше” [1595 Ун.гр. 165], *навыборнѣй* “найпрекрасніше, найгарніше” (стп. najwyborniej) [бл. 1619 Ообр. 92], *навыразнѣй* “найвиразніше” [1621 Коп.Пал. 393], *наособливѣй* “найсвоєрідніше, найнезвичайніше” [1621 Коп.Пал. 393], *начастѣй* “найчастіше” [бл. 1619 Аз.В. 202], *наболше* “найбільше” [1598 Отп.КО 2 зв.], *наболшъ* “найбільше” [1574 ЖКК II: 278].

3. Прислівники, утворені від вищого ступеня за допомогою префікса-частки румунського походження **май-** (пор. mai). Таких прислівників засвідчено лише три, причому в пам’ятці конфесійного стилю “Нягівське євангеліє”, що походить з території Закарпаття. Це *майбулше* “найбільше” [XVI НЄ 62], *майбурше* “найскоріше” [там само: 17: 29], *майперше* “найперше” [там само: 210]. Нині такі форми прислівників побутують у східнокарпатських та південній частині середньозакарпатських говірок [див. Бевзенко 2: 115].

4. Прислівники, утворені від вищого ступеня за допомогою старослов’янського префікса **пре-**. У пам’ятці XVI ст. з цим префіксом

фіксується лише один раз прислівник *преславнѣйше* "преславніше" [1599 Кл.Остр. 220]. Ця форма вживається і в сучасній українській мові у вигляді *преславніше*.

5. Прислівники найвищого ступеня порівняння, ускладнені часткою-префіксом **што-**, що вказує на зростання ступеня ознаки. Таких прислівників засвідчено 11. Це *штонайболей* "щонайбільше, якнайбільше" [1552 ОЧерк.З. 6], *штонайболше* "якнайбільше" [II пол. XVI Проп.Д. 5 зв.], *штонайпилней* "якнайпильніше" [там само], *штонайпрудше* "якнайшвидше" [там само, 15 зв.], *штонайрыхлѣ* "якнайскоріше, якнайшвидше" [XVI УЄ Трост. 57, 67)] *штонайскромней* "якнайскромніше" [1599 АрхЮЗР 1/VI: 270], *штонаборздей* "якнайшвидше" [1576 АрхЮЗР 1/I: 114], *штонаменше* "щонайменше, якнайменше" [1619 Гр.Сл. 196], *штонараньшей* "якнайраніше" [поч. XVII Крон. 50 зв.], *штонарыхлей / штонарыхлѣй* "якнайшвидше, якнайскоріше" [1570 АрхЮЗР 8/VI: 290; 1598 Отп.КО 392], *штонаскорѣ* "якнайскоріше, якнайшвидше" [серед. XVII Хрон. 24 зв.].

Один раз засвідчена у пам'ятках форма прислівника найвищого ступеня, утворена додаванням частки-префікса **што-** до прислівника вищого ступеня. Це прислівник *штопрудшей* [1641 ПККДА I-1: 75].

Двічі відбиті у пам'ятках конфесійного стилю форми найвищого ступеня прислівників, ускладнені часткою-префіксом **що-** у сучасному звучанні. Це *щонайпрудше* "якнайшвидше" [1646 Перло 150 зв.], *щонайрыхлѣ* "якнайскоріше, якнайшвидше" [XVI УЄ Трост. 56]. Лише в одному випадку форма найвищого ступеня прислівника утворена додаванням частки-префікса **що-** до прислівника вищого ступеня. Це *щорихлѣй* у значенні "мерщій, хутчій"[серед. XVII Кас. 49]. Очевидно, він виник під впливом польського *co rychlej*.

Більшість наведених прислівників найвищого ступеня порівняння збереглась у сучасній українській мові, зазнавши лише певних фонетичних та словотвірних змін. Пор., наприклад, *штонайболше* і сучасне *щонайбільше*, *якнайбільше; штонараньшей* і сучасне *якнайраніше, штонайскромней* і сучасне *якнайскромніше, щонайпрудше* і сучасне *якнайшвидше* та ін.

6. Прислівники найвищого ступеня порівняння, ускладнені частками-префіксами **яко-**, **якъ-**, що вказують на зростання ступеня ознаки. Таких форм прислівників засвідчено 28. Переважають тут прислівники з часткою-префіксом **яко-**. Їх нараховується 17. Це *яконаболше* "якнайбільше" [1598-1599 Апокр. 70], *яконаболшей* "якнайбільше" [1600 АрхЮЗР 1/VI: 293], *яконазычливей* "якнайзичливіше" [поч. XVII КЛ 88], *яконайлепей / яконайлепѣй / яконалепей* "якнайкраще, якнайліпше" (1603 ЛСБ 382, 1; 1616 УЄ Єв. 2 ненум.; 1588 ЛСБ 422], *яконайлепшеє* "якнайкраще" [1598 ЛСБ 322, 1], *яконаймоцней* "якнайсильніше" [1605-1616 Перест. 50], *яконайпилней / яконаипилнѣи / яконапилней* "якнайпильніше" [1624 ЛСБ

493, 1; 1646 Мог.Тр. 910; 1599 Ант. 663], *яконайпилнѣ / яконайпилне* "якнайпильніше" [1646 Зобр. 3; 1648 ВУР №12], *яконайпристойней* "якнайпристойніше" [1650 АрхЮЗР 3/IV: 475], *яконайпростей* "якнайпростіше" [1637 ПВКРДА IV-1: 68], *яконайпрудше / яконапрудше* "якнайшвидше" [1646 Перло 151; 1633 ЛСБ 519], *яконайпрудшей / яконапрудшей* "якнайшвидше" [1643 ДМВН 223, 228], *яконайрыхлей / яконарыхлѣй* "якнайшвидше" [1605-1606 Перест. 30; 1570 АрхЮЗР 6/I: 86], *яконаскромней* "якнайскромніше" [1596 АрхЮЗР 1/I: 304], *яконайуниженей* "якнайпокірніше" [1648 ВУР №12], *яконайчастѣй / яконачастѣй* "якнайчастіше" [1645 Собр. 3 ненум.; 1646 Жел.Сл. 6 зв.], *яконайяснѣй* "якнайясніше" [1602 Діал. 51].

До прислівників найвищого ступеня порівняння, ускладнених часткою-префіксом **якъ-** (їх засвідчено 11), можна віднести такі: *якънаболшей* "якнайбільше" [1649 АрхЮЗР 3/IV: 366], *якънапрудшей* "якнайшвидше" [1625 Коп.Апок. 3 зв.], *якънайбарзѣй* "якнайшвидше" [1621 Коп.Пал. 1173], *якънайготовшій* [поч. XVII Проп.р. 299], *якънайлатвѣй* "якнайшвидше" [1602 Діал. 50], *якънайлѣпъше* "якнайліпше" [1584 Юр. 7], *якънайпилнѣй* "якнайпильніше" [1642 КМПМ II: 240], *якънайрихлей* "якнайшвидше" [1592 ЛСБ 277, 1], *якънайскритше* "якнайпотаємніше" [1629 Діал. о см. 269], *якънайтаней* "якнайдешевше" [к. XVI Розм. 31 зв.], *якънайчастѣй* "якнайчастіше" [1631 АЗР IV: 525].

На основі аналізу ступенювання прислівників у пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. можна зробити такі загальні висновки:

1. Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння засвідчені в українських пам'ятках досліджуваного періоду досить численно, 183 рази, з них вищого ступеня понад 105, найвищого – 78.

2. Прислівники вищого ступеня порівняння утворювалися за допомогою суфіксів **-ѣй, -ей, -ий, -ѣє, ее, -ше, -шо, -че, -ѣйше, -ш, -е, -ѣ**, з них найпродуктивнішими були суфікси **-ѣй, -ей**.

3. Суфікси **-ѣй, -ей** виступали у прислівниках найвищого ступеня: *набарзѣй / набарзей, яконапилнѣй / яконапилней, яконарыхлѣй / яконарыхлей* та ін.

4. Деякі прислівники вищого ступеня могли мати паралельні форми з суфіксами **-ѣй** та **-ей**: *годнѣй / годней, давнѣй / давней, пилнѣй / пилней, частѣй / частей* та ін.

5. Наявні у пам'ятках аналітичні форми вищого ступеня порівняння, утворені додаванням до вищого ступеня кількісно-означального прислівника *далеко* у значенні "значно, набагато", що вказував на надмірну інтенсивність ознаки: *далеко болше, далеко лѣпше, далеко менъшей* та ін.

6. Прислівники найвищого ступеня порівняння утворювалися декількома способами: а) за допомогою префікса **най-** та його фонетично зміненого **на-**, що додавалися до вищого ступеня, наприклад: *найбарзѣй, найболѣй, найвдачнѣй; навыразнѣй, нагоршей, налепей, налѣпшей, начастѣй, наболше* та ін.; б) за допомогою частки-префікса румунського походження **май-**, що додавалася до вищого ступеня (*майбулше, майбурше, майперше*); в) за допомогою старослов'янського префікса **пре-**, що додавався до вищого ступеня (*преславнѣйше*); г) за допомогою часток-префіксів **што-, що-**, які додавалися до найвищого, рідше вищого ступенів і вказували на підсилення інтенсивності ознаки (*штонайболей, штонайпилней, штонайпрудше, штонайскромней; штонаменше, штонарыхлей; штопрудшей; щонайпрудше, щонарыхлѣ* та ін.); ґ) за допомогою часток-префіксів **яко-, якъ,** що додавалися до найвищого ступеня і позначали підсилення інтенсивної ознаки (*яконаболше, яконайпилней, яконайпрудше, яконайяснѣй; якънапрудшей, якънайлѣпше, якънайчастѣй* та ін.).

7. Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння використовувались у пам'ятках усіх стилів, хоча й неоднаково. Найчастіше вживалися вони в пам'ятках конфесійного стилю – євангеліях, проповідях; досить широко використовувались вони і в пам'ятках полемічного та розмовно-публіцистичного стилів, менше – у писемних джерелах офіційно-ділового і найменше – наукового стилю.

8. За походженням більшість прислівників вищого і найвищого ступенів мають спільнослов'янський характер, вони фіксуються вже в давніх писемних пам'ятках української мови. Значну кількість становлять прислівники вищого і найвищого ступенів, що проникли в українську з польської мови (*барзей, венцей, ґрунтовней, длужей, досконалей, достаточней, пенкней, снадней, учтивей* та ін.).

9. Історична доля засвідчених у пам'ятках української мови XVI – І половини XVII ст. прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння неоднакова. Більшість з них збереглася в сучасній українській мові, зазнавши при цьому деяких асиміляційно-дисиміляційних змін (пор. *більше* < *больше, гірше* < *горшей, горше, ліпше* < *лѣпше, лѣпшей, ближче* < *близше, ближше, менше* < *менше, найбільше* < *найбольше, ясніше* < *яснѣйше, труднiше* < *труднѣйше. найбільше* < *найболшей, якнайясніше* < *яконайяснѣй* та ін.). Вийшли з ужитку прислівники, запозичені з інших мов, зокрема польської, або витворені вже на ґрунті української мови від коренів іншомовних слів (*венцей, снадней, рыхлей, мнѣй, лацней, латвей, достаточней, пенкней* та ін.).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб, 1846-1851. – Т. I-II.

АНТ. – АНТИРИЗИС АБО АПОЛОГІЯ ПРОТИ ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА. – ВІЛЬНА, 1599 // РУССКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА. – ПГ., 1903. – Т. XIX. – КН. 3. – С. 477-982.

Апокр. – Апокрисисъ албо Ѡ(т)повѣдь на книжкы о съборѣ берєстєйскомъ… чєрє(з) христофора филалєта, Врихлѣ дана. – Острог, 1598-1599.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – К., 1859-1914. – Ч. 1-8.

АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси … – Вильна, 1867-1874. – Т. I–VII.

ВЛС – Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – Б.м.н., 1566.

Волк. – Розмышлянє о мѫцѣ х҃а спсителя н҃шго… – Львів, 1631.

ВУР – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т. II.

Вѣзер. – Вѣзерунок цнот превелебного… Елисея Плетенецького. – К., 1618.

Діал. – Діалог альбо розмова. – б.м.н., 1602.

Діал. о см. – Діалог о смерти. – Чорна, 1629.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981.

Жел. Сл. – Леітѫргіаріон … Арсенїа Желиборского. – Львів, 1646.

ЖКК – Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учреждённой при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1849. – Т. I-II.

Зобр. – Зобранє короткои наѫки Ѡ артикѫлахъ вѣры православно-католической христианской. – Львів, 1646.

Кир.Н. – Святого Кирила … наука о противной унии против благочестивых священиков ясне указаніе. – Б.м.н., 1626.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1991.

КЛ – Київський літопис. – Поч. XVII ст.

Кл. Остр. – Невідомий твір Клирика Острозького. – Острог, 1599.

КМПМ – С. Т. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1; 1898. – Т. 2.

Коп. Апок. – Передмова З. Копистенського до книги "Сп҃ѡ Ѻц҃а Н҃шгѡ Андрєа … Тлъкованіє на Апокалипсіи. – К., 1925.

Коп.Пал. – Копистенський Захарія. Палінодія. – К., 1621.

Крон. – Кройника … Матфея Стриковъского – Б.м.н., 1582.

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороський / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН України, 1961.

ЛСБ – Документи Львівського Ставропігійського братства (XVI – серед. XVII ст.).

Лям.К. – ЛѦмєнтъ ꙋ свѣта оубо́гихъ, На Жа́лосноє преставлє́нїє СвѦтобли́вого: а вꙿ обои Добродѣтєли бога́того Мꙋжа, вꙿ Бѕѣ Вєлє́бного, Гс҇дна Ѡтца Лєонтіа Карповича, архімандрі́та Ѡбщіа оби́тєли, при Цр҇кви сошє́ствїѦ Ст҇го Дх҇а, Бра́тства цр҇ко́вного Вілєнꙿского Пра$^{в:}$ Грє^{ч}: –Вільна, 1620.

Лѣк. – Лѣкарство на Ѡспалый оумыслъ чоловѣчій … – Острог, 1607.

Мел. Л. – Листъ мєлєтїѦ… До вєлєбного єпископа ипатіѦ потѣѦ … – Дермань, 1605.

Мог.Тр. – ЄѴхологіѠн албо молитвословъ, или трє́бникъ… повєлєніє^{м} … Ѿца Пєтра Могилы… К., 1646.

О тайн. – Наꙋка о сєдми тайнахъ цр҇ковныхъ. – Львів, 1645.

Отп. КО – Ѡтпись на листъ … ипатїа володимєрского … до … костєнтина Острозского. – Острог, 1598.

ОЧерк.З. – Опис Черкаського замку. – Черкаси, 1552.

ПВКРДА – Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учреждённой при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1846-1848. – Т. I-III.

Перест. – І. Борецький. Пересторога … на потаиныє часы православным христіаном. – Львів, 1605-1606.

Перло – Сіа книга названнаѦ Пєрло МногѠцѣнноє. Съставлєнна Трꙋдолюбїємъ: прєзъ Киріла: Транквѣліона. – Чернігів, 1646.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556-1561 рр.

Пит. – Питання і відповіді православного папістові. – Б.м.н., 1603.

ПККДА – Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1897-1898. – Т. 1, 2.

Проп. Д. – Проповіді Данила (Смотрицького). – Смотрич, II пол. XVI ст.

Проп.р. – Різні проповіді. – Б.м.н., поч. XVII ст.

Розм. – Розмова (рукописна українська пам'ятка кінця XVI ст.).

См. Каз. – Казаньє на чєстныи Погрєбъ … ЛєонтіѦ Карповича … прєзъ … Мєлєтїя Смотриского Ѡтправованоє. – Вільна, 1620.

См. Кл. – Смотрицкій Герасим. Ключъ цр҇ства нєбєсного … – Острог, 1587.

СУР – Суразький Василій. О єдіной істинной православной вѣрѣ … Книжица в шєсти отдєлахъ. – Отсрог, 1586.

Тест. – Тєстамєнтъ в христі побожного и славного монархи світа Василія цєсара кгрєцкого до сна своєго .жъ коронованого Льва философа дідича и цєсара тогожъ цєсартсва – Острог, 1607.

Травн. – Травник – лікарський порадник XVI ст.

ТУ – Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Відп. ред. М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1990.

УЄ №32 – Учительне євангеліє. – Височани, 1635.

УЄ Єв. – Євглїє Ꙋчитєлноє … – Єв'є, 1616.

УЄ Кал. – Євглїє ȣчитєлноє… прєзъ ѡтца ншєго Калліста … по грєцкȣ написаноє, а тєпєр повторє … на рȣскєй пєрєложєноє… повєлєнїємъ … Пєтра Могилы … – Київ, 1637.
УЄ Трост. – Тростянецьке учительне євангеліє (Уривки). – З території Лемківщини, XVI ст.
Уж. 1643 – "Граматика слов'янська" І. Ужевича. – К., 1970.
Уж. 1645 – "Граматика слов'янська" І. Ужевича. – К., 1970.
Ун. гр. – Унія греків з костьолом римським. – Вільна, 1595.
Хрон. – Хронограф. – серед. XVII ст.
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у Києві.
Юр. – Юридика монастиря св. Юрія. – Львів, XVI ст.
AS – Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – T. III; 1910. – T. VII.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ СЛОВНИКІВ

Гр. – Словарь української мови за ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1; 1908. – Т. 2.
СДРЯ – Словарь древнерусского языка: В 10 т. – М., 1988-2000. – Т. 1-6.
СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994-2002. – Вип. 1-9.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2 т. – К., 1977-1978. – Т. 1-2.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953-1963. – Т. 1-6.

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980.
3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. – К., 1980.
4. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.
5. Німчук В. В. Ступенювання прислівників у верхньонадборжанських говірках // Питання граматики і лексикології української мови. – К., 1963. – С. 17-29.